

Fællesmejerierne - En fase i Dansk Mejeribrugs Udvikling 1860-1890

AF CLAUD BJØRN

Som led i den modernisering af dansk landbrug, der indledtes omkring 1860 og som gennemførtes i de kommende årtier, fik mejeridriften en stadig stigende betydning. Det nye mejeribrug, der skabtes gennem inddragelsen af tekniske nyskabelser, samarbejde mellem landbrug og den nyetablerede landbrugsvidenskab og fremhjulpet af ændrede afsætningsvilkår, vandt tidligst indpas i det større landbrug¹. Det mellemstore og mindre landbrug – gårdbruget og husmændene – fulgte som helhed ikke med i denne udvikling, og for disse grupper indenfor erhvervet blev løsningen andelsmejerierne, der i 1880'erne slog igennem over hele landet. Allerede omkring 1890 kan det skønnes, at henvend en trediedel af samtlige landejendomme leverede mælk til andelsmejerierne, og den første officielle tælling i 1903 viser, at andelsmejerierne da indtog en helt dominerende stilling indenfor mejeribrug².

Det er kendt, men ikke nærmere undersøgt, at der før andelsmejeriernes gennembrud eksisterede mejerier, der modtog mælk fra flere – som regel mindre – landbrug til fælles behandling, og som oftest blev oprettet og drevet for enkeltmands regning. Der har også til stadighed ved siden af andelsmejerierne arbejdet privatejede mejerier, der nogenlunde konstant har behandlet ca. 10 % af den samlede mælkemængde. Oplysningerne i den foreliggende litteratur om disse mejerier, der med et lidt misvisende udtryk betegnedes som »fællesmejerier«, er imidlertid meget kortfattede, og vurderingen af disse mejeriers udbredelse og antal ikke samstemmende³. Det er hensigten i denne artikel nærmere at belyse fællesmejeriernes udvikling og udbredelse, deres antal umiddelbart før andelsmejeribevægelsens gennembrud, de forskellige typer af fællesmejerier samt forsøge at besvare spørgsmålet om, hvorfor fællesmejerierne havde så ringe modstandskraft overfor andelsmejeribevægelsen.

Forslag om fællesbehandling af mælken fra flere mindre landbrug kendes

1. Det danske landbrugs Historie IV s. 254 ff., Vagn Dybdahl: Hans Broge og det jyske Landbrug, Jyske Samlinger 5. Rk. VII s. 57 ff.
2. C. Bjørn: Social struktur og organisationsdannelse. Studier i andelsmejeribevægelsens gennembrud i 1880'ernes Danmark i: Från medeltid til välfärdssamhälle (1976) s. 303 ff., Landbrugets Andelsvirksomhed, Stat. Medd. 4. Rk. 22 Bd. 5. Hft. (1906) s. 7 ff.
3. H. Hertel: Andelsbevægelsen i Danmark (1917) s. 115 ff., Det danske Landbrugs Historie IV s. 292 ff., Politikens Danmarkshistorie 12, s. 96, Sv. Aa. Hansen: Økonomisk vækst i Danmark I (1972) s. 189.

tilbage til det 18. århundrede, men det var først efter midten af det 19. århundrede, tanken for alvor blev aktuel og blev genstand dels for drøftelser i landbrugsfaglige kredse, dels for praktiske forsøg på at etablere fællesmejeridrift. På 9de danske landmandsforsamling i Odense i 1863 behandlede man – på forslag af Vends Herreds Landboforening – spørgsmålet: »Vilde det være hensigtsmæssigt, at der anlagdes Meierier for hele Landsbyer eller en Samling af flere Gaarde, og hvorledes burde saadanne anlægges?«. Diskussionen viste positiv holdning overfor tanken, og den afslørede de initiativer, der på dette tidspunkt allerede var iværksat. Ved Tåstrup nær København var fællesmejeriet »Cathrinedal« taget i brug umiddelbart forinden mødet. Fem større landbrugere havde finansieret mejeriet, der havde kostet ca. 2500 rdl., og som fik mælk fra omkring 150 køer – væsentligst ret store gårdbrug. Foruden Cathrinedal var der på egnen yderligere to tilsvarende mejerier i gang. På Fyn havde et samarbejde mellem Handelsstandsforeningen i Odense og Fyns stifts patriotiske Selskab resulteret i oprettelse af et fællesmejeri i Marslev, der var baseret på aktietegning blandt det patriotiske selskabs medlemmer. Mejeriet i Marslev måtte lukke med underbalance i 1871, mens Cathrinedal ved Tåstrup i 1888 kunne fejre 25 års jubilæum for mejeriets leverandører⁴. I løbet af 1860'erne oprettedes yderligere fællesmejerier i Hasseris og Kajerød ved Birkerød, men egentlig udbredelse fik fællesmejerierne først i det følgende årti⁵.

I 1870'erne vandt fællesmejerierne fodfæste i flere egne af landet. Et af de områder, hvor der først blev oprettet fællesmejerier og hvor disse fik størst udbredelse, var den vestlige del af Københavns amt – »Heden« mellem Roskilde, Køge og ind mod København begrænset af Ste Vejlå. I Tidsskrift for Landøkonomi berettede korrespondenten for Tåstrup-Køgeområdet – vistnok H. Valentiner, Gjedesdal – for december 1876: »I næsten hver By findes et Fællesmejeri, hvor man nu paa en nem Maade bliver af med Mælken, saa den behøver ikke at volde Ulejlighed, og naar Adskillige endnu ikke vilde afhænde den, saa ligger Grunden snarere i gammel Vane end i virkelig Interesse for Mejeriet«⁶. Også på Fyn oprettedes fra midten af 1870'erne en del fællesmejerier, ligesom de stedlige landboforeninger behandlede spørgsmålet på flere møder. Her synes fællesmejerierne tidligst at have fået fodfæste i det sydlige og sydvestlige Fyn, og i slutningen af 1870'erne havde fællesmejerierne en sådan udbredelse, at Fyns stifts patriotiske Selskab 28/11 1878 besluttede at foretage en undersøgelse af de fynske fællesmejerier. Et

4. Om de tidligste forslag se Hertel: anf. arb. s. 115, 123. Den 9de danske Landmandsforsamling i Odense (1864) s. 20, 430 ff. N. Beck: Fyns stifts patriotiske Selskab gennem 100 Aar (1910) s. 150 f., U. Schmidt: Danmarks Smørproduktion (1870) s. 27 f., Roskilde Dagblad 18/5 1888.

5. Berlingske Tidende 20/5 1865, Frederiksborg Amts Avis 26/4 1915.

6. Tidsskrift for Landøkonomi (i det flg. Tfl) 1876 s. 627, jfr. TFL 1879 s. 129 f., Kallundborg Dagblad 19/3 1878, G. Ellbrecht: Danske Mejerier I (1914) s. 99, 104.

udvalg under selskabet besøgte en række af mejerierne på øen, og udvalgets »Betænkning angaaende de fyenske Fællesmejerier« (1879) understregede ganske vist de mange problemer, der knyttede sig til driften af disse mejerier, men fandt princippet anbefalelsesværdigt⁷.

I sidste halvdel af 1870'erne vandt fællesmejerierne stærkt frem på Lolland-Falster, hvor det første var blevet etableret af Erhard Frederiksen i Holeby i 1873. I 1878 nævnes »flere fællesmejerier« på Nordfalster, og i 1880 skrev en mejerimand til N. J. Fjord fra Nykøbing F., at »Her er en vid Mark for Undersøgelse af Fællesmejeriforholdene«⁸. Mejerikonsulent Lindholm, Maribo Amts økonomiske Selskab, skønnede sidst på året 1881, at der på dette tidspunkt fandtes 15 à 16 fællesmejerier på Falster og på Lolland 19 à 20 mejerier⁹.

I Jylland fik fællesmejerierne ikke større udbredelse i 70'erne. Et tidligt mejeri i True ved Århus blev oprettet i 1870, og i den allerseneste del af årtiet kendes mejerier, fortrinsvis i Østjylland og i Thy, men det er karakteristisk, at meddelelserne til Tidsskrift for Landøkonomi fra Jylland først noterer tilstedeværelsen af fællesmejerier efter 1880¹⁰.

Omkring 1880 er fællesmejerierne blevet en etableret faktor i dansk mejeribrug. Fremkomsten af centrifugen aktualiserede fælles behandling af mælken – større udbytte ved renskning og omkostningerne ved investeringen – og såvel i landboforeningerne som i landbrugspressen er spørgsmålet fællesmejeridrift kontra hjemmebehandling af mælken hyppigt til drøftelse. I »Ugeskrift for Landmænd«'s oversigt over 1881 hedder det i omtalen af mejeribrug: »... navnlig er Fællesmælkeridriften ved Centrifugen som Midde til at udvinde al Fløden af den transporterede, koldtunge Mælk stedse mere traadt ind i et Spor, der synes at give den en stor Fremtid og at have hjulpen den ud over den Hindring, der truede med at forhindre dens almindelige Indførelse. Det maa sikkert anføres som en heldig Udvikling i vor Mælkeridrift, navnlig i Retning af den samlede Smørproduktions Forbedring i Kvalitet, at nu saa mange større Gaardes Mælkerier og selvstændige Fællesmælkerier rundt om modtage og behandle Mælken fra de smaa Avlsbrug, og at de synes at kunne gjøre dette til gjensidig Fordel for Leverandør og Modtager«¹¹. Den her udtrykte positive holdning til fællesmejerierne var dog langt fra enerådende. Adskillige fremtrædende mejerifolk, heriblandt professor Th. R. Segelcke, var meget kritiske overfor fællesmejerierne og

7. Tfl 1876 s. 229, 331, 555 f., Tfl 1877 s. 63 ff. Foruden betænkningen se: Bemærkning om Betænkning angaaende de fyenske Fællesmejerier (1880), passim.

8. J. Wolsing: Holeby I (1937) s. 16 f., Tfl 1878 s. 503, O. Brun til N. J. Fjord 22/9 1879, J. Leegaard til Fjord 10/6 1880 (Landøkonomisk forsøgslaboratoriums arkiv).

9. Ugeskrift for Landmænd 1881 II s. 273.

10. Aarhus og Omegns Landbosparekasse, udlånsprotokol 8/1 1870 (Erhvervsarkivet), Thisted Amts Avis 12/2 83, Andelsbladet 1909 s. 806.

11. Ugeskrift for Landmænd 1882 I s. 2, jfr. Tfl 1881 s. 43, Tfl 1882 s. 187.

så løsningen for det mellemstore og mindre landbrug i en forbedret indsats i hjemmebehandlingen af mælken¹².

Oprettelsen af fællesmejerier fortsatte i 1880'erne, og det må opfattes som et tegn på såvel en vis talmæssig udbredelse som på, at fællesmejeri-virksomheden var etableret, at der i 1880'erne opbygges organisationer for fællesmejerier. Allerede i 1880 er der efterretning om et møde for fynske fællesmejerister om fastsættelse af ensartet betaling for mælken. I 1883 dan-nedes »Den fynske Fællesmejeriforening«, hvis formål var »ved Diskussion og Forhandling og, hvor det gjøres fornødent, ved mindre Forsøg at klare Spørgsmaal paa Mejeriets Omraade, som ligge over den enkeltes Kræfter, og i det hele taget ved fælles Samvirken at støtte hverandre ved gjensidig Belæring ...«. Foreningen var aktiv indtil efteråret 1887¹³. På Falster, hvor fællesmejerierne havde vundet så stærkt frem, at en korrespondent til Tids-skrift for Landøkonomi i en oversigt over 1883 noterede, at »Fællesmejeri-erne ... udbrede sig i en forbausende Grad; her ere Byer med to saadanne ...«, oprettedes omkring nytår 1884 »Mejeriforeningen for Falster«. Foreningens formål var det samme, som gjaldt for den fynske sammenslutning, men der skulle desuden arbejdes på at tilvejebringe en fond, hvis midler skulle anvendes til at modarbejde de fællesmejerier, der stod udenfor foreningen. Hertil kom, at lovenes § 16 fastsatte en mælkepris til 14 øre pr. kande, når topno-teringen på smør var 1 kr. og stigende og faldende med 1 øre for hver kande ved 8 øres udsving i smørnoteringen. Dog var foreningens medlemmer stillet frit med hensyn til køb af mælk fra leverandører med 30 køer og derover. Der var således tale om en veritabel ringdannelse, og foreningens formand, propr. O. Brun, Boderupgaard ved Eskilstrup, der selv havde et større fællesmejeri, indrømmede i en polemik i Lolland-Falsters Folketidende, at sammenslutningens hovedformål var at hindre »ufornuftig Konkurrence«¹⁴. De første år af 1880'erne synes overhovedet at have bragt et meget stærkt op-sving for fællesmejerierne. Landhusholdningsselskabets mejerikon-sulent, Bernh. Bøggild, omtalte i et foredrag nogle år senere, at »I 1881 og 1882 myldrede Fællesmejerierne frem; mange unge Mennesker mente, der var Penge at tjene«, og det er betegnende, at N. J. Fjords forsøg på mejeriområdet i sti-gende omfang inddrager de problemer, der knyttede sig til behandlingen af

12. Se bl. a. C. Bjørn: Landhusholdningsselskabet og andelsmejeriernes gennembrud, Erhvervshist. årbog 1968 s. 284, 290. Jfr. talrige indlæg i Ugeskrift for Landmænd 1879 ff., Landmandsblade 1880 ff.

13. Fyens Tidende 8/6 1880, 14/3 1883. Fyens Tidende 4/11 1887 har indkaldelse til møde, hvor »Der vil blive taget Stilling til, hvorvidt Foreningen fremdeles skal bestaa eller opløses«.

14. TfL 1884 s. 296, Lolland Falsters Folketidende 27/2-21/3 1884, jfr. J. Jeppesen til Fjord 12/2 1887 (Landøkonomisk forsøgslaboratoriums arkiv).

»købt mælk«¹⁵. Fra de områder, hvor fællesmejerierne allerede i 70'erne havde vundet fodfæste, spredte de sig nu til praktisk taget hele landet, idet der dog stadig var egne, på Sjælland f. eks. Præstø amt, hvor fællesmejeridrift blev særlig udbredt¹⁶. Det er imidlertid afgørende, at det var i 1880'erne, at fællesmejerierne fik fodfæste i Jylland. I 1882 oprettedes det første andelsmejeri i Hjedding, hvorefter andelsmejerierne i de følgende år spredtes først til Ribe amt og senere til det øvrige land. Ser man på udbredelsen af fællesmejerierne i Jylland, såvidt kildematerialet tillader en tids- og stedsfæstelse, tyder det på, at fællesmejerierne i det østlige Jylland – Vejle, Århus-Skanderborg og Randers amter – slog igennem umiddelbart før andelsmejerierne 1885–88 havde deres gennembrud. Fra slutningen af året 1886 noterer en korrespondent i »Landbovennen« fra Vejleegnen, at man nu oplevede en andelsmejerifeber svarende til en fællesmejerido., der hærgede området et par år forinden, og i Roskilde Dagblad berettede landbrugskandidat Søren Madsen nogle måneder senere fra samme del af landet om andelsmejerier, der afløste nu lukkede fællesmejerier¹⁷.

I det vestlige og særlig i det nordlige Jylland peger oplysningerne imod, at fællesmejerierne vandt indpas *samtidig* med andelsmejerierne. Behandling af flere landbrugs mælk på et sted var således på det nærmeste ukendt i Vendsyssel før oprettelsen af de første andelsmejerier i 1886, og samtidig med at landsdelen i de næstfølgende år blev stort set dækket med andelsmejerier oprettedes et ikke lille antal fællesmejerier – i 1914 fandtes således 36 fællesmejerier (1 oprettet før 1881, 4 mellem 1886 og 90, 3 fra 1891–95 og 8 mellem 1896 og 1900) og 83 andelsmejerier¹⁸. Også på andelsmejeriernes hjemegn, den nordlige del af Ribe amt, foregik der sideløbende med oprettelsen af andelsmejerierne etablering af en række fællesmejerier. I Salling, på

15. Skanderborg Amts Avis 20/1 87, TfL 1882 s. 397 ff., 701 (17de Beretning), TfL 1883 s. 725 ff. (18de Beretning samt Tillæg til 18de Beretning). Jfr. iøvrigt om den stærke vækst i antallet og udbredelsen af fællesmejerier TfL 1881 s. 43, 167, 183, TfL 1883 s. 186, 309 f. Landbovennen 1881/82 s. 199 (J. Jeppesen).

16. TfL 1882 s. 187, jfr. Møens Folkeblad 31/1, 4/2, 12/4 1884. H. P. Rasmussen til Fjord 28/4 1883 (Landøkonomisk forsøgslaboratoriums arkiv).

17. Om tilblivelsen og udbredelsen af andelsmejerierne se C. Bjørn: Omkring andelsmejeribevægelsens tilblivelse, Landbohistoriske studier tilegnede F. Skrubbeltrang (1970) s. 228 ff. og det i note 2 anførte arbejde. Landbovennen 1886/87 s. 138, Roskilde Dagblad 26/5 87. Disse oplysninger bekræftes på anden vis, idet der er adskillige efterretninger om fællesmejerioprettelser fra 1882 (G. Ellbrecht: Danske Mejerier II (1915), passim, P. Terp: Til Andelshaverne (1909) s. 3, Andelsmejeriet Grøndal 1888–1913 (1913) s. 5), mens de første to andelsmejerier oprettes i 1885 og året efter fire (upubl. statistik).

18. TfL 1884 s. 307 f., 452, 559, TfL 1885 s. 137, 410 f., 1887 s. 200. I en indberetning til Landhusholdningsselskabet om smørhandelsforholdene meddelte Chr. H. Nielsen Jun., Hjørring, at der før 1886 så at sige ingen fælles behandling af mælken fandt sted i Vendsyssel (Brev af 28/5 1889, Landhusholdningsselskabets arkiv, Erhvervsarkivet), Stat. Medd. 4. Rk. 49. Bd. 1. Hft. (1915) s. 13.

Mors og i Thy oprettedes i første halvdel af 1880'erne en del fællesmejerier, hvilket bevirkede, at andelsmejerierne først efterhånden vandt frem i disse egne, men her synes tidligt en vis form for leverandørinitiativ og -medejerskab at have eksisteret, hvad der bliver omtalt i det følgende¹⁹.

Med andelsbevægelsens gennembrud, der kulminerede i 1888 med oprettelsen af 244 andelsmejerier, hæmmedes naturligvis den videre udbredelse af fællesmejerierne. Mange fællesmejerier lukkede i slutningen af 1880'erne eller blev direkte købt til andelsmejerier af leverandørerne²⁰. Etableringen af nye fællesmejerier fortsatte i det væsentligste kun i mere afsides egne, på småøer, og i Københavns nærhed. Med den stærke vækst i bysamfundene i slutningen af det 19. århundrede slog den traditionelle mælkeforsyning, der foregik direkte fra landmanden eller fra kvægbesætninger i byen til forbrugeren, ikke til, og der oprettedes et betydeligt antal privatejede »handelsmejerier«. Af mejeristforeningens statistik fra 1901 fremgår, at af 191 fællesmejerier er de 52 beliggende i bymæssige bebyggelser af en vis størrelse (købstæder og stationsbyer)²¹.

I den foreliggende litteratur savnes der mere eksakte oplysninger om antallet af fællesmejerier – Hertel nævner »en Mængde«, Axelsen Drejer i *Det danske Landbrugs Historie* har for 70'ernes slutning på Sjælland »en Del i Drift«, på Fyn »en halv snes Stykker« og i det østlige Jylland »et mindre Antal«. Sv. Aa. Hansen sætter for året 1885 tallet til 20 med henvisning til Schulz' *Danmarkshistorie*²².

Det er yderst vanskeligt for den tidlige periode at få konkrete oplysninger i aviser, tidsskrifter eller andre kilder. Mejeriassistent Lindholms 34 à 36 fællesmejerier i Maribo amt i slutningen af 1881 står alene. Et forsigtigt skøn ved *udgangen af 1870'erne* må imidlertid resultere i for Sjællands vedkommende 20 til 30 mejerier, for Maribo amt og for Fyn mellem 10 og 20 fællesmejerier, mens antallet af fællesmejerier i Jylland næppe har oversteg 10. Der knytter sig naturligvis megen usikkerhed til et sådant skøn, der alene kan være baseret på de mejerier, om hvilke man har positive oplysninger, men man går dog næppe helt galt ved at sætte det samlede antal

19. C. Bjørn: Omkring andelsmejeribevægelsens tilblivelse. s. 244 f., TfL 1883 s. 210, TfL 1884 s. 307, TfL 1885 s. 410 og særlig TfL 1887 s. 193.

20. Søren Madsen i Roskilde Dagblad 26/5 1887, jfr. note 27 og talrige meddelelser om auktioner over fællesmejerier i dagbladene 1887 ff.

21. J. B. Krarup: Landbrugets Udvikling i Danmark efter 1835 I (1892) s. 436, G. Ellbrecht: *Danske Mejerier I-IV (1914-17)*, passim. På Avernakø oprettedes således et fællesmejeri i 1889 (Kontrakt af 6/11 1888, LA Fyn, Topografica, venligst oplyst af arkivar Lotte Jansen).

22. Jfr. note 3. Hvorfra P. Munchs oplysning om 20 fællesmejerier i 1885 stammer, har det ikke været muligt at opklare.

fællesmejerier til et sted mellem 50 og 100 med klare tyngdepunkter i Københavns amt, på Midt- og Sydfyn og i Maribo amt²³.

I 1880'erne steg antallet af fællesmejerier som nævnt kraftigt. Herom vidner dannelsen af de to mejeriforeninger, der er omtalt foran, og på en smørudstilling for Thisted amt udstillede 14 fællesmejerier i februar 1885. Samme år beklagede politikeren, propr. Breinholt, sig på et møde for sognerådsmedlemmer på Lemvigegnen over, at kørselen til de mange fællesmejerier sled på egnens vejnet²⁴!

I forbindelse med behandlingen af regeringens forslag til lov om fælles- og andelsmejerier, blev der under Folketingets udvalgsbehandling i foråret 1888 tilvejebragt en statistisk oversigt over mejeriforholdene i Danmark. I et cirkulære til amtmændene af 6/4 1888 blev der bl. a. efterspurgt, »hvormange Fælles- og Andelsmejerier samt andre Mejerier, som modtage Mælk til Behandling fra flere Leverandører, der findes i Amtet«. Oplysningerne blev tilvejebragt af de lokale politimyndigheder og fremkom for størstepartens vedkommende maj-juni samme år. På grundlag af disse indberetninger opstillede Folketingsudvalget i sin betænkning følgende oversigt:

	Andelsmejerier	Fællesmejerier	Andre Mejerier
Øerne	146	283	29
Jylland	242	185	29
Hele landet	388	468	58

Allerede i selve betænkningen erkendes det, at statistikken er baseret på et uensartet og lidet præcist grundlag – bl. a. voldte adskillelsen mellem fællesmejerier og »andre mejerier« naturligtvis vanskeligheder²⁵. En gennemgang af indberetningerne, der stort set – Ribe amt mangler dog fuldstændigt – er bevaret, bekræfter den usikkerhed, betænkningen giver udtryk for. Ikke alle indberetninger synes lige fuldstændige, mens til gengæld andre jurisdiktioner indsender udførlige redegørelser baserede på oplysninger enten fra sognefogeder eller gendarmerikorpsset. Gruppen »andre mejerier« er normalt opfattet som landbrug, hvor man foruden den mælk, gårdens egen besætning leverede,

23. Foruden allerede anførte kilder TfL 1879 s. 129 f., J. Madsen til Th. R. Segelcke 13/11 1875 (Segelckes arkiv, Landbohøjskolens bibliotek), G. Ellbrecht: anf. arb., passim.

24. Thisted Amts Avis 23/2 1885, jfr. TfL. 1885 s. 410. Holstebro Dagblad 23/4 1885. På samme tid bemærkede den fremtrædende mejerimand, gdr. N. Jakobsen, Ankær ved Odder, at der var tilbagegang at spore i antallet af udstillere ved smørudstillingerne p. gr. af mælkesalget til fællesmejerier, Aarhus Folkeblad 18/2 1885.

25. Rigsdagstid. 1888–89 Tillæg B sp. 1415. Om lovforslagets behandling se Rigsdagstid. 1887–88 Landstingets Forh. sp. 286 ff., 701 ff., Folketingets Forh. sp. 4619 ff., Rigsdagstid, 1888–89 Folketingets Forh. sp. 518 ff.

købte mælk fra naboejendomme. Det var som regel mejeridrift i beskedent format – »modtager Mælk fra 2 Gaarde«, »køber Mælk fra een Gaard« o.s.v. – og der kan ikke herske tvivl om, at de færreste af indberetningerne har fået alle disse mejerier med. Hvor mejeribrugets udvikling, desværre alt for sjældent, er behandlet i forbindelse med lokalhistoriske fremstillinger, viser det sig da også, at denne form for fællesmejeridrift i beskedent omfang hyppigt forekom før oprettelsen af andelsmejerierne. Tallet 58 er derfor givet alt for lavt ansat²⁶.

For de egentlige fællesmejerier er tallet 468, men her må man, når man skal anvende disse oplysninger til at belyse fællesmejeriernes udbredelse, erindre, at i foråret 1888 var andelsmejeriernes store gennembrud allerede indledt. På dette tidspunkt var ikke få fællesmejerier enten lukkede eller var overgået til at blive andelsmejerier. Eksemplerne herpå er talrige, og der kan blot nævnes fra Fyn, Gelsted (solgt til andelsmejeri 1886), Aalund og Haarby (begge overgået til andelsmejerier 1887), og fra Jylland, Serup (oprettet som fællesmejeri i 1884, andelsmejeri 1886), Boulstrup (oprettet og ændret samme år) og Bækmarksbro (købt af leverandørerne 1887)²⁷.

Skal man på grundlag af disse indberetninger bedømme udbredelsen af fællesmejerierne ved midten af 80'erne – altså før andelsmejeriernes egentlige gennembrud – må det være realistisk at regne med ihvertfald 500 fællesmejerier og et ukendt antal, gennemgående ganske små, mejerier, hvor man antagelig uden større formaliteter behandlede et par naboers mælk foruden sin egen. I 1890 udsendte Dansk mejeristforening Fortegnelse over Mejerier i Danmark, som under rubrikken: Fællesmejerier havde ialt 156 navne fordelt med 39 på Sjælland, 14 på Lolland Falster, 28 på Fyn og i Jylland 74. Tallet er påfaldende lavt og stiger i 2. udgaven til 206, for så atter i 1901 at være faldet til 191. Det er i disse fortegnelser bemærkelsesværdigt, at fællesmejerier i tilknytning til landbrug udgør et meget beskedent antal, mens denne type fællesmejerier (se nedenfor) i indberetningerne fra 1888 udgør en betydelig del af det samlede antal. Her kan enten være tale om, at disse

26. RA. Justitsministeriet journal O 1887/6149. Af omhyggelige detaljerede indberetninger, der er velegnede til at belyse forholdene kan nævnes: Hørsholm birk 29/5 88, Ringsted By og herredsfogedkontor 11/5 88, Vordingborg by og søndre birk 11/5 1888, Odense herred 2/6 1888, Sunds-Gudme Herred samt Lehn birk 23/5 1888, Kolding herredskontor 22/5 1888. Gennemgående er indberetninger fra de fynske retsbetjente de fyldigste. Som eksempel på omtale af fællesmejeridrift i beskedent format: Andelsmejeriet Syd Stevns 1886–1936 (1936) s. 6, Vaalse andelsmejeri gennem 50 Aar (1945) s. 4, H. P. Hansen: Bidrag til Midtjyllands Mejerihistorie (1936) s. 14 ff.

27. Gelsted: Middelfart Avis 1/4 1886, Aalund: Ellbrecht: anf. arb. II s. 218, Haarby: do. s. 261, Serup: Silkeborg Avis 10/4 1886, Boulstrup: Henning Hall: Skaar af Randlev-Bjergager Sogns historie (1971) s. 347 f., Bækmarksbro: Vedtægter 1887 (Småtrykssamlingen, Kgl. Bibl.).

rent faktisk ophørt, eller at de ikke har haft forbindelse med Dansk mejeristforening²⁸.

Der kan ikke herske tvivl om, at fællesmejeriernes antal gik stærkt tilbage i sidste halvdel af 1880'erne. Fra Midtfyn hed det allerede i begyndelsen af 1888 i Tidsskrift for Landøkonomi: »For de mindre Jordbrugere har Oprettelsen af Andelsmejerier og Kvægavlsforeninger stor betydning. Vel bindes Kapital ved Oprettelsen af de første ligesom Fællesmejerierne gaa til Grunde ...«, og året efter berettes det fra Nordfalster: »..Fællesmejerierne maa pakke sammen, naar de ikke er godt funderede ved fornuftigt Anlæg og God Drift« og fra Salling: »... der stadig dukke Andelsmejerier op paa ny og andre Steder til Erstatning af Fællesmejerier«²⁹.

Trods kildematerialets usikkerhed må man kunne fastslå, at fællesmejerierne ihvertfald i 1880'erne har haft en vis, ganske betragtelig udbredelse og dermed betydning indenfor dansk mejeribrug. I begyndelsen af 1885 skønnede en i England bosat dansk smørhandler, Rømler, at fællesmejerierne varetog ca. 1/4 af den samlede smørproduktion. Denne opfattelses rigtighed vil bl. a. afhænge af *tilslutningen* til fællesmejerierne, som det ligeledes er vanskeligt at skønne over. En fjerdedel af den samlede produktion er dog nok rigelig højt anslået, for hvis man sætter, at hvert fællesmejeri (ca. 500) fik leveret mælk fra 200 køer, hvad der efter de spredte oplysninger om mejeriernes størrelse kan være realistisk, når man imidlertid kun til 100.000 køer af en samlet bestand af malkekvæg på lidt over 800.000. Det forhindrer imidlertid ikke, at der har været egne, hvor fællesmejerierne har behandlet mælken fra en større andel af det samlede antal malkekøer³⁰.

På de jyske landboforeningers delegeretmøde i efteråret 1885 holdt den da fremtrædende landmand, N. P. J. Buus, Rosvang, et foredrag om fællesmejerierne i Jylland, hvor han indledte med at skelne mellem fire typer fællesmejerier. Den ene af disse var andelsmejerierne – der iøvrigt kun fik Buus' betingede sympati – men de øvrige tre var:

»1. Fællesmælkerier i Forbindelse med Jordbrug, hvor enkelt Mand, der sædvanlig har drevet Mælkeri før, udvider Lokaler og Apparater og derefter indkøber Mælken af sine Beboere og behandler den i Forening med Gaardens egen Mælk og for Kjøberens Regning.

28. Vagn Dybdahl mener (Politikens Danmarkshistorie 12, s. 96), at de mejerier, der var »baserede på et større antal nærliggende proprietærgårde«, klarede sig bedst. Denne opfattelse lader sig hverken fra 80'erne eller senere bekræfte, og der synes at have været helt individuelle årsager til, at en række fællesmejerier overlevede 1880'erne.

29. Tfl 1888 s. 218, jfr. Tfl 1887 s. 501, Tfl 1889 s. 399, 401.

30. Når man sætter ca. 100.000 køer som leverende mælk til fællesmejerier, må det erindres, at hverken de helt små eller de større besætninger (over 50 køer) normalt har været mælkesælgere.

2. Fællesmælkerier uden Jordbrug, nemlig saadanne, som fremstaar, hvor en sagkyndig Mejerist køber en Plet Jord, opfører derpaa et Mælkeri, køber Mælk af Oplandets Naboer, og behandler den for egen Regning.

3. Aktiemælkerierne, heller ikke disse er knyttede til Jordbrug; Ejeren er ikke en enkelt Mand, men et Interessentskab, bestaaende af flere eller færre Deltagere, som for fælles Regning opfører et Mælkeri paa bar Grund, leverer deres Mælk dertil, men køber ved siden af ogsaa Mælk af andre og behandler den for Interessentskabets Regning³¹.

Buus' inddeling af fællesmejerierne er velegnet som udgangspunkt for en nærmere beskrivelse af de forskellige typer mejerier, idet langt hovedparten af disse fordeler sig på de to første kategorier, mens et mindre antal henhører under den tredje gruppe.

Fællesmejeridrift i forbindelse med et allerede eksisterende mejeri på en landbrugsejendom opstod som en naturlig konsekvens af udviklingen indenfor mejeribrug i den her omhandlede periode. Den større vægt på smørproduktionen stillede krav om indretning af særlige mejerilokaler, der skulle være kølige (ofte blev de halvt nedgravede med nordvendte vinduer), lette at holde rene og udlufte. Mejeridrift af en vis standard krævede tilførsel af godt og rigeligt vand, hvad der i adskillige tilfælde betød omkostninger i form af boring efter vand o. lign. De nye mejerisystemer, der kom frem – destinske fade, vand- og ismejeri og fra ca. 1880 centrifugen – var bekostlige at installere, og dette gjaldt naturligvis særlig centrifugen, der yderligere krævede en dampmaskine (i nødsfald en hestegang) som drivkraft. Endelig krævede udviklingen forhøjede krav med hensyn til personale og dettes uddannelse. Overfor denne udvikling måtte adskillige, især mindre landbrug, helt eller delvis kapitulere, mens det samtidig for de landbrugere, der satsede stærkt på mejeriet, var naturligt at søge mejeriets og personalets kapacitet fuldt udnyttet³².

Når man på grundlag af kildematerialet, først og fremmest indberetningerne fra 1888, nærmere skal opdele fællesmejerierne i forbindelse med jordbrug, får man følgende fordeling:

Herregaardene optræder i et vist, men ret begrænset omfang, som fællesmejerier, og der er i oplysningerne antydninger af, at man her, hvis man overhovedet indkøbte mælk, da købte fra få, relativt store ejendomme. I denne brugsstørrelse var den mælkemængde, gårdens besætning selv kunne præstere i reglen tilstrækkelig til at betinge den nødvendige udbygning af

31. Her efter N. P. J. Buus: Fællesmælkerierne i Jylland. Særtryk af »Landmands-Blade« (1886) s. 1 f. Om Buus' holdning til andelsmejerierne se Beretning om Foreningen af jyske Landboforeningers Delegeretmøder 1884 (1885) s. 8 ff., Mejeriudvalgets forhandlingsprotokol 1884 f. (Foreningen af jyske Landboforeningers arkiv, Erhvervsarkivet).

32. Bedste oversigt i Det danske Landbrugs Historie IV s. 254 ff., jfr. Vagn Dybdahl: Hans Broge og det jyske landbrug, Jyske samlinger 5. rk. VII s. 61 ff.

mejeriet og til at der kunne holdes en tilstrækkelig stor produktion³³.

Mindre herregårde og *proprietærgårde* synes derimod ret hyppigt at have købt mælk fra andre landbrug. Netop denne brugsstørrelse, der typisk havde en malkebesætning på mellem 25 og 75 køer, havde, hvis man investerede i anskaffelse af centrifuge og ansættelse af, evt. bortforpagtning af mejeriet til, en mejerist, behov for en større mælkemængde, end ejendommen selv kunne levere.

Gårdbrug, der fulgte med på mejeriets område, var naturligvis i samme situation. Her var fællesmejerivirksomheden normalt af mindre omfang og bestod ofte blot i køb af mælken fra et par naboejendomme.

Fællesmejerier i forbindelse med jordbrug synes i større omfang at være kommet til ret sent, idet de oplysninger, man har om fællesmejerier fra 60'erne og 70'erne normalt alle går på mejerier af Buus' anden kategori.

Mens fællesmejerier i forbindelse med jordbrug var spredte over hele landet, var den anden hovedtype af fællesmejerierne væsentligst koncentreret i de »gamle« egne – Københavns amt, Lolland-Falster og på Fyn – og tillige i Jylland i den nordvestlige del Salling, Mors og Thy. Derimod synes de ikke at have været særlig udbredte i det østlige Jylland.

De fleste af fællesmejerierne uden jordbrug – der iøvrigt kunne have bygningsmæssigt fællesskab med en landbrugsejendom ved at leje sig ind i en gårdlænge – var anlagt til at behandle mælk fra normalt mellem 150 og 400 køer. Hovedparten var finansieret, oprettet og ledet af den samme mand, der i det daglige drev mejeriet. Fællesmejeristerne havde for de flestes vedkommende baggrund i landbruget, ofte bondestanden, selv om også folk fra andre samfundslag kunne forsøge sig som fællesmejerister³⁴. Fællesmejerierne var således i almindelighed ret små foretagender, men der var dog enkelte eksempler på, at de blev anlagt efter større målestok. Grossererne Busck, København, og Schou, Slagelse, oprettede således i 1875 det store Slagelse fællesmejeri, der producerede smør til nedpakning i dåser, som Buscks firma eksporterede. Odensefirmaet E. F. Esmann var interesseret i Sanderum fællesmejeri, og i 1885 anlagde Horsenskøbmanden P. C. F. Hansen »Horsens Mælkeforsyning«, der det første år behandlede 7 mill. pd. mælk, men dette

33. Ved siden af en rimelig høj og stabil kvalitet var det afgørende for den pris, smørret kunne opnå, at produktionen af samme *mærke* (herregård, fællesmejeri) var tilstrækkelig stor til at kunne afsættes i England, se Vort Landbrug 1885 s. 25, Aarsberetning fra Hjørring Amts Landboforening 1885 s. 114, Dagbladet 26/11 1886, Rigsdagstid. 1887–88 Folketingets Forh. sp. 2069 f.

34. En fremgangsmåde, der kendes en række eksempler på, var den, at mejeriet opførtes af en eller et par landbrugere, der derefter for en periode – f. eks. 5–7 år – bortforpagtede mejeriet til en mejerist, se Vort Landbrug 1885 s. 27, Skanderborg Amts Avis 8/1 1884.

initiativ blev hurtigt »klemte« af omegnens andelsmejerier³⁵. Det var tilsvarende undtagelsen, at flere mejerier blev drevet under et, således som på Holstebroegnen, hvor C. Frøslev ejede fire fællesmejerier³⁶.

Initiativ, oprettelse og økonomisk risiko lå normalt hos mejeristen, og såvel på grund af hård konkurrence som for ringe mælkemængde i forhold til kapaciteten kom mange fællesmejerier også før andelsmejeriernes fremtræden i vanskeligheder³⁷. Fra begyndelsen af 80'erne er der imidlertid eksempler på, at initiativet kunne komme fra mælkeleverandørernes side. Allerede ved oprettelsen af fællesmejeriet »Brokilde« i Svinninge i Nordvestsjælland i 1879 var dette tilfældet, fra 1880 kendes et eksempel fra Lund ved Horsens, hvor 9 gårdmænd entrerede med en mejerist om etablering af et lille fællesmejeri, og i 1881 blev et mejeri i Stadil ved Ringkøbing oprettet på samme måde. Det var også tilfældet i Salling, hvor »Udvalget for Mejeriet Vestsalling« averterede i det lokale blad: »Interesserede, der har og de, der agter, at ville tegne sig for Mælk, anmodes om at give Møde, da der er Udsigt til Overenskomst med en Mejerist«³⁸.

Overgangen mellem Buus' 2. type og den 3., aktiemælkerierne, har således været glidende. I sit foredrag omtaler Buus særlig de aktiemejerier, der fandtes i et vist antal i Thy og på Mors – »Godthaab« i Odby blev i 1883 afhændet af interessenterne, mejeriet i Ør. Jølby blev i 1882 oprettet af et interessentskab på fem mand, og det aktiemejeri, Buus særlig gør til genstand for omtale i sin beretning, på det nordligste Mors ejedes af 16 aktionærer³⁹. Også fra andre egne af lande er der efterretninger om mejerier baseret på interessentskaber, således må Karlslunde mejeri fra 1875 regnes hertil og nogle fynske mejerier fra 1883–84 har samme karakter⁴⁰.

Det spørgsmål rejser sig naturligt, hvorfor det ikke lykkedes for fællesmeje-

35. Hans Brix: *The Scandinavian Preserved Butter Company*. Busck jun. & Co. A/S 1874–1924 (1924) s. 26 f., P. Graae: *Fra drittel til dåse* (1963) s. 43, Sophus Hansen: *Horsens Mælkeforsyning* (1886), passim.

36. Hardsyssel årbog 1967 s. 152, Ringkøbing Amts Dagblad 3/1 1883, Holstebro Dagblad 7/4 1885. Også løjtnant Faber, Nørregaard, fmd. for sammenslutningen af de fynske fællesmejerier, havde foruden mejeriet på Nørregaard i Rudme et fællesmejeri i Ullerslev, se Vilh. Rasmussen: *Drengeliv i Kroen* (1939) s. 83 f.

37. TfL 1886 s. 141, TfL 1884 s. 304, Vort Landbrug 1885 s. 26 f., Se auktionsbekendtgørelser i stort tal: Aarhus Folkeblad 19/12 82, 7/4 1885, Aarhus Amts Tidende 4/1 1885, Holbæk Amts Dagblad 28/2 1883 m. fl.

38. Ugeskrift for Landmænd 1882 II s. 221, Ladelund Elevforenings Aarsskrift 1930 s. 48 f., jfr. Marie Madsen til Fjord 26/3 1881 (Landøkonomisk forsøgslaboratoriums arkiv), Skive Folkeblad 7/12 1883.

39. Thisted Amts Avis 12/2 83, Mælkeritidende 1933 s. 908 ff., Buus: *anf. arb.* s. 11 ff., Vort Landbrug 1886 s. 46.

40. C. Bjørn: *Fyns Andels-Foderstofforretning gennem 75 år 1901–1976* (1976) s. 14 ff. Svendborg Avis 9/1 1884.

rierne efter centrifugens fremkomst at løse de opgaver i mejeribruget, som andelsmejerierne fra slutningen af 1880'erne formåede. I mejeriteknisk henseende behøvede fællesmejeriet ikke at adskille sig fra andelsmejeriet.

Som tidligere nævnt blev fællesmejeriernes fremmarch omkring 1880 ikke hilst med udelt tilfredshed, og der lød fra forskellig side megen kritik af fællesmejerierne. I en korrespondance fra Falster i begyndelsen af 1886 – altså *før* der blev oprettet andelsmejerier på øen – gjorde meddeleren status over fællesmejeriernes situation: »Fællesmejeriinstitutionen gennemgaar for Øjeblikket en alvorlig Krise, i hvilken afgjort de Fleste strande. Alle sidde de smaat i det, fordi de gennem de sidste Aar sikkert have arbejdet sig tilbage. Gjælden er overalt forøget, og det i Ejendomme, hvis Værdi er meget problematisk. Der er begaaet masser af Fejl i denne Forretning. Man har begyndt uden Kjendskab til Sagen, har havt for store Udgifter ved Mælkens sammenkjøring og faaet daarlig Mælk, fordi man har havt for store Afstande, har havt daarlige Betingelser for at kunne udnytte Affaldet – skummet Mælk og Valle. Og dog kunne Bønderne ikke nøjes med mindre Pris. De dygtigste beholde selv Mælken«⁴¹.

1880'erne betød – efter et relativt stabilt og højt prisniveau i de første år – et betydeligt fald i priserne, hvad der naturligvis belastede de mange mejerier, der var opført og indrettet i årtiets begyndelse⁴². Det lykkedes gennemgående *ikke* for fællesmejerierne at lave godt smør. De 14 udstillende fællesmejerier i Thy i 1885 vandt ingen belønninger, og lederen af et af de store og veletablerede fællesmejerier på Fyn, Søllinge ved Ringe med 150 leverandører, konstaterede i et brev til N. J. Fjord: »Jeg var...saa heldig at faa rosende Omtale både for Smør og Ost på Udstillingen i Odense i Vinter, som jo må betragtes som et lille Fremskridt fra et Fællesmejeri«⁴³. Når fællesmejerierne generelt ikke kunne hævde sig med hensyn til kvaliteten, skyldtes det først og fremmest, at de savnede effektive muligheder for at kontrollere mælkens behandling hos leverandørerne og køernes fodring. Hertil kom, efter Buus' skøn, at mange fællesmejerier var mangelfuldt indrettede og det skortede på den for mejeridrift helt nødvendige hygiejne. Sammenholder man de oplysninger, der haves om omkostningerne ved opførelse og indretning af fællesmejerier *først* i 1880'erne med, hvad det kostede at bygge og montere et andelsmejeri *sidst* i samme årti, hvor prisniveauet var nedadgående, får man det indtryk, at der er blevet sparet meget stærkt

41. Tfl 1886 s. 141, jfr. Hans Appel i Fyens Tidende 16/5 1888.

42. Sv. Aa. Hansen: anf. arb. s. 208 ff. En nærmere undersøgelse af »depressionens« betydning for landbrugets omlægning savnes endnu. Et interessant forsøg på lokalt at følge omlægningen foreligger for Norges vedkommende, Kjell Haarstad: Bondenæringen i støpeskjeen (1976).

43. Jfr. note 24, Karl Kr. Hansen til Fjord 10/7 1882 (Landøkonomisk forsøgslaboratoriums arkiv), Ugeblad for Aalborg Amts Landboforening 1888 s. 88.

ved oprettelsen af de fleste fællesmejerier⁴⁴. Det var ligeledes samtidens opfattelse, som også citatet udtrykker, at de bedste mælkeproducenter holdt sig udenfor fællesmejerierne, hvilket naturligvis også har haft betydning for den kvalitet, der kunne opnås⁴⁵.

I økonomisk henseende blev mange fællesmejerier først og fremmest hæmmet af for ringe mælkemængde og for store transportudgifter. Hovedparten af mejerierne var anlagt til at behandle mælk fra mellem 150 og 400 køer, men det er gennemgående, at de arbejdede med en for lille mælkemængde. Den spredte deltagelse betød lang og bekostelig transport. På Nordfalster nævnes, at flere fællesmejerier hentede mælk i samme landsby, og i begyndelsen af 1888 understregede en fællesmejeriejer i St. Valby ved Roskilde i et avertissement, der skulle modvirke oprettelsen af et andelsmejeri, at hans mælkevogne hentede mælken indtil en mil fra mejeriet⁴⁶!

Fællesmejerierne var i almindelighed baseret på, at skummetælken blev på mejeriet og gav basis for et større svinehold. Med den stærke udvikling indenfor slagterivirksomheden, både de private og andels, fra sidst i 80'erne, fik leverandørerne klar interesse i at få skummetælken tilbage. Fællesmejeriet kunne naturligvis opgive svineholdet, men det betød ændrede økonomiske vilkår for driften og tab af de penge, der var sat i svinehuse o.s.v.⁴⁷.

Heroverfor havde andelsmejerierne, skønt det i de første år afgjort kneb med at nå topkvalitet, gennem deres struktur effektive muligheder for at træffe bestemmelser om fodring og mælkekvalitet – og at håndhæve disse! Takket være bl.a. Niels Pedersen, Ladelunds indsats blev de fleste andelsmejerier velindrettede, og finansieringsformen gennem solidarisk hæftelse for låntagning rummede naturligt bedre muligheder end enkeltmands kreditværdighed. Andelsmejeriet blev først oprettet, når den tilstrækkelige mælkemængde var sikret, og man mente almindeligvis, at 300 køer var minimum, og langt de fleste fik hurtigt en tilslutning på mellem 4 og 800 køer. Geografisk var deltagelsen i andelsmejerierne langt mere koncentreret, hvilket betød kortere og dermed lavere transportudgifter, og med undtagelse af nogle ganske få, tidlige andelsmejerier var de anlagt med henblik på til-

44. Buus: anf. arb. s. 3 ff. Et »stort Fællesmejeri« til behandling af mælk fra 400 køer blev i 1882 anlagt for kr. 4000 (Aarhus Amts Tidende 14/2 1882) og det første fællesmejeri ved Herning, oprettet 1883, kostede kr. 7500 – i 1888 kostede andelsmejeriet i Hammerum kr. 18000 (K. F. L. Nielsen: Fra Studekørsel til Motordrift (1932) s. 94 ff.).

45. M. C. Petersen i Vort Landbrug 1885 s. 27.

46. Tfl 1884 s. 296, Roskilde Tidende 29/2 1888. Avertissementet virkede dog ikke, et andelsmejeri blev oprettet samme år og Roskilde Tidende indeholdt 24/6 meddelelse om auktion af inventar og besætning på P. Nielsens mejeri.

47. Jfr. B. Nüchel Thomsen: Andelsbevægelsen og kapitalisterne, Festskrift til Povl Bagge (1972) s. 301 ff.

bagelevering af skummetmælken⁴⁸.

Som konsekvens af prisfaldet i 1880'erne nedsatte fællesmejerierne deres betaling af mælken, og dette resulterede i en række tilfælde i, at der fra leverandørernes side blev iværksat initiativer for oprettelse af andelsmejerier, ligesom der hyppigt i agitationen for oprettelse af disse mejerier indgik det argument, at landmændene selv skulle tage den fortjeneste – som underforstået fællesmejeristerne beregnede sig – der kunne blive⁴⁹. Andelsmejeribevægelsen brød igennem på et tidspunkt, der var præget af kraftige politiske skillelinier og af en stærk mobilisering af bønderne til hævvelse af deres interesser på alle områder, inklusive de økonomiske og faglige. En sådan holdning afspejles i venstremanden – og andelsmejeriformanden – Chr. Ravns indlæg i Folketinget under behandlingen af lovforslaget om fælles- og andelsmejerier: »Fællesmejerierne vare de, som begyndte, og tog Tanken op fra Herregaardene med at samle saa meget Mælk som muligt for at faae det bedste Produkt frem, men efter at Befolkningen har set, at Fællesmejeristerne have tjent temmelig store Summer, hvor de have forstaaet deres Sager, siger den: Naar Kontrakterne skulle fornyes, slutte vi ingen Kontrakt; nu gaa vi over til Andelsmejerier, og om faa Aar have vi ingen Fællesmejerier, i det mindste hvor Befolkningen er med paa Udviklingen«⁵⁰.

Man må konkludere, at fællesmejerierne repræsenterer en fase i dansk mejeri-brugs udvikling i slutningen af forrige århundrede. Fællesmejerisystemet nåede en betydelig udbredelse og havde en funktion i mejeribrugets overgang fra husmoderens bibeskæftigelse i hjemmet under det traditionelle landbrug til en teknisk udviklet, specialiseret og professionaliseret virksomhed af central betydning for den enkelte landbrugers og samfundets økonomi. Andelsmejeribevægelsens hurtige gennembrud i slutningen af 1880'erne har som en af forudsætningerne haft de erfaringer med fælles behandling af mælken, som fællesmejerierne betød, den stab af mejerister, der arbejdede i mejerierne og endog i nogle tilfælde selve mejerierne, der fortsatte under andre ejerforhold.

48. Bedste skildring af andelsmejeriernes virksomhed i 1880'erne er M. C. Petersens to betretninger om andelsmejerierne i Vestjylland, Vort Landbrug 1885 s. 25 ff., Vort Landbrug 1886 s. 13 ff. Bernhard Bøggild: Andelsmælkerier (1887) har mere karakter af praktisk-teknisk vejledning.

49. Vejle Amts Folkeblad 25/3 1886, Lolland-Falsters Folketidende 15/5 1886, 1/1 1887, J. Jeppesen til Fjord (12/2 1887 Landøkonomisk forsøglaboratoriums arkiv). Jfr. debatter i Sorø Amtstidende 1886 og Roskilde Tidende 1888.

50. Rigsdagstid. 1887–88 Folketingets Forh. sp. 4662. C. Ravn var formand for andelsmejeriet Borup ved Viborg fra dets oprettelse 1886.

Omfanget har ikke tilladt en nærmere undersøgelse af fællesmejeriernes økonomi, eller en vurdering af leverandørernes udbytte ved salg af mælk til et fællesmejeri. Debatten omkring fællesmejerierne i beg. af 1880'erne rummer et omfattende materiale til belysning heraf.

Summary

The article deals with a generally-overlooked phase in the development of the Danish dairying industry, one that constitutes a transitional type from the traditional home production on medium-sized and smaller farms to the cooperative form of dairying that emerged in the 1880s and has dominated the Danish dairying industry ever since. From the mid-1860s up to about 1890 there existed a considerable number of privately-owned dairies handling the milk from a larger or smaller number of farms. It is shown how this type of dairy gained a foothold first in the region to the west of Copenhagen and in Funen, then in Lolland-Falster and in the more densely populated regions, and finally over the whole of Denmark from about 1880. It is established that in some localities, especially in northern and western Jutland, private dairies were springing up side by side with cooperative dairies in the middle and late 1880s. A scattering of contemporary statements and an officially-sponsored but defective study of 1888 support an estimate of about 500 private dairies operating in the mid-1880s. The article goes on to elucidate how these dairies were built up and how owned them and endeavours to contribute to the explanation of why the majority of the private dairies succumbed before the competition of the cooperative dairies.